

világban. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER N. — LENGYEL K. Bp., 1999. 40—3). Ennek részletesebb taglalása azonban már meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

On sound change

This paper discusses various sound changes occurring in the course of the history of a language, especially with respect to their articulatory or psychological motivations. On the basis of some classical and modern approaches, the author lists four main reasons for sound change: ease of articulation, analogy, increased speech rate, as well as some extralinguistic factors. The specific claims are illustrated primarily by Hungarian and Slavic examples.

ISTVÁN NYOMÁRKAY

Az ómagyar *-j*, *-aj/-ej* helységnévképző

I.

1. Folyóiratunk 2004. évi 1. számában (75—9) FEHÉRTÓI KATALIN egy korábbi helynévtanulmányommal (Nyíri-Eml. 29—36; Név és tört. 162—8) foglalkozik. Szerinte ezzel az írással „valójában” az volt a célom, hogy a *Tokaj* helynév korábbi magyarázatát elvessem, magyar eredetét pedig bizonyítsam. Ugy véli, hogy a *Tokaj* névmagyarázatával törekedtem igazolni — tudományos tekintélyekkel szemben is — az ómagyar *-j* helynévképző meglétét és birtokképzőként nyelvünkben eredeztetését, sőt a *Tokaj*-féle magyar nyelvi eredetű névalakoknak — az ómagyar kor hasonló alakú szláv eredetű neveivel szemben — nagy számbeli fölényét vallottam. Véleménye szerint az „ügynevezett »magyar« nevek” szerepének túlhangsúlyozása azért is veszélyes, mert utat nyithat a korábban részemről is kifogásolt „nyelvi babonák” előtt, netalán „a médiákban [sic!] is” szokásos romantikus névmagyarázatok irányába vezethet el. Sajnálatosnak tartja továbbá a szerző, hogy „nagyhatású” tanulmányom megjelenése után „félreértéseken alapuló megnyilatkozások láttak napvilágot”, hogy követőim is akadt, TÓTH VALÉRIA, akit nyomban meg is kritizál — a *Tokaj*-ra hasonlító *Pokaj* név szerinte rossz TÓTH-féle magyarázatát előtérbe helyezve — többek között azért is, mert némely etimonjában a magyar *-j* képzőre is utalást talál.

2. Fehértói Katalinnak cikkem szándékairól vallott fenti sommás megjegyzéseit, amelyek az adott témáról szóló konkrét mondanivalója között itt-ott felbukkannak, magától értetődően nem kívánom sorra-rendre kommentálni. Két vonatkozást azonban a továbbiakhoz előljáróban mégis szóba kell hoznom.

Ami a korai ómagyar kor neveinek magyar—szláv eredetviszonyait illeti, veszélyesnek minősített állításomat a szerző így idézi: a „*-j*, *-aj/-ej* végű nevek zöme más, mint magyar nem lehet” (i. h. 76). Részemről szőrszálhasogatás volna azt kifogásolni, hogy az idézet alanya nem pontos, lényege ugyanis mindenképpen helytálló. Készséggel elismerem: fogalmazásom nemcsak hogy nem pontos, hanem nem is valós. Az idéztem szakirodalomhoz a magam véleményét is hozzátéve azt kellett volna írnom, hogy a Kárpát-medencére vonatkozó ómagyar kori forrásanyagban az *aj/ej* végű tulajdonnevek között

az idegen és ismeretlen eredetűek mellett magyar eredetűek (képzősök) is igen nagy számban vannak. Alighanem a korai ómagyar *-aj/-ej* helynévképző nagy prosperitására összpontosítva csúszott el tollam a túlzás irányába, ez azonban nem menti pongyolásgomat.

Ami a *Tokaj* helynév és az ómagyar *-aj/-ej* helynévképző cikkembeli viszonyát illeti, ott már határozott ellentmondásra kényszerülök. Fehértói Katalin olyan módszerbeli eljárást tulajdonít nekem, mely szerint hiba „*Tokaj* helynevünket »magyar« alapszóból, »magyar formánssal« alakultnak tekintenem; és a *Tokaj* név *-j* végződéséből mint ómagyar helynévképzőből általánosabb nyelvtörténeti tanulságot levonni”. Még többször is utal arra, hogy az új etimon megadása kedvéért írtam meg közleményemet, a *Tokaj*-jal akarván igazolni a szóban levő magyar helynévképző meglétét. Ez utóbbit nem cáfolja ugyan *expressis verbis*, de cikkéből kitetszően erős gyanúval szemléli. Írásommal való szándékomat azonban én talán jobban ismerem, és cikkem egész gondolatmenete tanúsíthatja is: a szerző véleményével éppen ellenkező irányú volt. Közleményemet ugyanis két elsődrendű cél hívta életre: egyfelől az Anonymus *Hímesudvar*-ához kapcsolódó korábbi hely- és névazonosítások tévedéseinek helyreigazítása, másfelől arra, a szakirodalmi folyamatban elfelejteni látszó ómagyar formánssra való figyelemfelhívás, amelynek megvan a maga fontossága, mind a magyar képzőtörténet, mind a korai magyar helynévadási módok szempontjából. Ebben a keretben az ominózus helynév szemléltető példaként került a képbe, nem pedig mint etimológiai főkérdés. Aki hacsak beleolvasott is cikkembe, láthatta, hogy maga az egzakt „névféjtés”, az etimon több mint hat lapos közleményemből egy lapnál is kevesebbet vesz igénybe, ami talán szintén jelezheti, hogy mondandóm középpontjában ez az ügy nemigen állhatott. Azt azonban nincs okom elkendőzni, hogy ennyit is azért áldoztam rá, mert a magyar *-j, -aj/-ej* képzőt nem akartam sem a pusztán létező etimológiákkal (*Gyulaj, Uraj*-féle nevekkel) példázni, sem rá a tőlem korábban megtárgyalt, már jóval komplikáltabb *Begej* ismételt taglalásával hivatkozni, az anonymusi *Hímesudvar*-problémakör viszont éppen a *Tokaj* korábbi etimonjának sablonjával lejárattott, téves névféjtés revidálására is alkalmat adott. De hogy a képző igazolását a *Tokaj*-ból céloztam volna levezetni, az merő képtelenség.

II.

1. Mint a fentebb mondottakból látható, a *Tokaj* etimonját nem tartom annyira fontos ügynek, hogy miatta rögvest tollat kellene ragadnom. Különben sem találtam még rá a bölcsek kövére — nyilván már nem is fogok —, lehet, hogy *Tokaj*-etimonom sem helytálló. De olvasva Fehértói Katalinnak a tárgyalt témáról végső összegezésként hozzám szóló intelmét, mely szerint ismeretlennek minősítendő névből „nem lehet (nem szabad) végződéséről véleményt nyilvánítani, főleg nem célszerű a végződésben mindenáron egy »magyar formáns«-t felfedezni” (i. h. 79), úgy látom, nem takaríthatom meg, hogy a magyar *-j, -aj/-ej* helynévképző kérdésére még egyszer vissza ne térjek.

Tárgyalandó képzőkre vonatkozóan előre kell bocsátanom, hogy ennek kétféleképpen, *-j*-ként és *-aj/-ej*-ként is megjelenített formája voltaképpen még mindig *csakszimbum*, mivel alakulása folytán többféle formában is realizálódott. Amellett, hogy az *-aj/-ej* változat mindig megjelenik a névadatokban (a korai adatok *oy/ey*-es, ritkán *oi/ei*-es írásmódjában az *o* természetesen *a*-nak olvasandó), és mert a képző eredeti szerkezetét tartalmazza (erről l. még alább), azért is alkalmas, mert a leggyakrabban e forma jutott el a máig, és mert hasonló alakú szláv névvégzésekkel is ez vethető össze legjobban. Ide vonatkozóan kell már most jeleznem azt is, hogy képzőnk valójában

történetileg széthasadt variációja az ugyancsak nomen possessit létrehozó *-i* helynévképzőknek (*Mihályi, Püspöki, Vári* stb.), sajátos problematikája azonban ettől való külön tartását igényli.

Az *-aj/-ej* az *-i* témájától szétválasztva is oly mennyiségű helynevünk életéhez kapcsolódik, hogy teljes körű, különösképpen pedig filológiai apparátussal ellátott, adatszerű bemutatására ez a közlemény sem lehet alkalmas. Hogy a témakör előző cikkem szórványos, csak kiragadott névpéldáihoz viszonyítva szélesebb, de mégis korlátok közé szorított keretekben, szelekció nélkül elének vetíthető legyen, annak lehetősége úgy kínálkozik leginkább, hogy a FNESz. vonatkozó anyagából induljunk ki, ahol a kérdéskörre egyrészt szép számú példa sorakozik etimológiai minősítésekkel, első adatokkal, szakirodalmi összeállítással felvértezve, s amely műre érvelésében Fehértói is bőven hivatkozik. Mivel a FNESz. magától értetődően általában csak ma is élő, ismert helyneveket tesz meg címszóként, a tárgyunkhoz onnan vett példaanyag persze közel sem fedi le szóban levő helynévképzőnk (túlnyomórészt helységnévképzőnk) egész anyagát — gondoljunk csak a középkorban elpusztult helységek neveinek sokaságára —, ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy a FNESz.-ben szereplő névanyag ne nyújthatna jó átnézeti képet szóban levő témánk megvilágításához.

A szótárnak a tárgyunkat érintő, alább előhozandó példaanyagában két kiválasztó elvet magától értetődően szigorúan követni igyekeztem: 1. A példatárba csak olyan helyneveket vettem föl, amelyeknek magában a műben az etimológiai minősítése kifejezetten *m a g y a r n é v k é p z é s r e* (helységnévképzésre, bizonyos szükséges esetekben személynévképzésre) utal. E minősítések ugyan azonos névadási folyamatot, azonos névadási típust nem mindig fejeznek ki teljesen ugyanolyan szó szerinti megformáltsággal, de általában világosak, egyértelműek, az egyes névtípusokat többnyire jól megkülönböztetők. A minősítések alábbi csoportosításában némelyik helynév két helyen is szerepelhet. — 2. A példatárba csak olyan helynevek kerültek, amelyek az előbbi kritériumnak is megfelelően szótári címszavukban is *aj* vagy *ej* végződésűek, vagy — a képzőforma változásai következtében — ma ugyan már nem ilyen végződésűek, sőt az adott helyet ma már más néven nevezik, de történeti adataikban ott található az *-aj/-ej* képzőalak; ez utóbbiak nagyobb részét a szótár maga is többnyire első megjelenésként adatolja, más részük a névtörténeti forrásokban jól visszakereshető. Az egyszerűség kedvéért a helynévi példákat a történeti anyag ez ügyben kiemelt fontosságára tekintettel nem *aj/ej* végű szótári címszónál is ilyen végződéssel adom meg, de ilyen esetben a szótári címszót persze jelzem.

2. A fenti szempontok alapján a FNESz. etimológiai (morfológiai) minősítései a következők szerint csoportosíthatók.

I. Személynévből kiinduló helynévadás

A) Puszta személynévből alakult helynevek: 1. A személynévképző minősége nincs megjelölve: a) a helynévvel azonos alakú személynév kimutatható: *Becsej, Csemetej* (*Nagy-csömöte* a.), *Kemej, Kölcsej* (*Kölcse* a.), *Novaj*. b) a *j* végű helynévvel azonos alakú személynév nem mutatható ki: *Csenej* (*Csene* a.), *Etej* (*Éte* a.), *Fülej* (*Füle* a.), *Gerdej* (*Gerde* a.), *Henyej* (*Balatonhenye* a.), *Hobaj* és *Hubaj* (*Hubó* a., vö. *Hobol* a. is), *Hugyaj* (*Érpatak—Hugy* a.). — 2. A személynévképző minősége meg van jelölve: a) *-j* kicsinyítő-becéző képző: *Apaj, Csobaj, Gyulaj* (vagylagos minősítés); b) birtoklást kifejező *-i* képző: *Gyulaj* (vagylagos minősítés), *Lelej* (*Lele* a.).

B) Személynévből helynévképzővel alakult helynevek: 1. Birtokviszony puszta tényének említése: *Bozaj* (*Bozzai* a., vagylagos minősítés), *Garaj* (*Garé* a.), *Pocsaj* (bizonytalanságra utaló minősítés). — 2. A birtoklás jelölése képzővel: a) a helynévképzés

puszta tényének említése: *Hövej, Magyaraj* (*Buzsák—Magyare, Magyarai* a.), *Pataj* (*Dunapataj* a.), *Pokaj* (bizonytalan minősítés), *Rábaj* (*Nagyrábé* a., vagylagos minősítés); b) a birtoklás jelölése: -i képzővel: *Csataj, Gelej, Gyántaj* (*Nagygyánté* a., l. még *Tiszagyenda*, bizonytalanságra utaló minősítés), *Kecsej* (*Kecsegepuszta* a.), *Ohaj, Semptej* (*Sempte* a.), *Uraj*. — 3. A birtoklás jelölése -é képzővel: *Tátaj* (*Táté* a.). — 4. A kicsinyítés jelölése -j képzővel: *Csekej*. — 5. Analógiás fejlemény -j képzővel: *Cselej*. — 6. Analógiás fejlemény -j kicsinyítő képzővel: *Csernej* (*Csernely* a.).

II. Köznévből kiinduló helynévadás

A) Képzett köznév azonos alakban válik helynévvé: 1. A köznév -aj képzős: *Tilaj*. — 2. A köznév -j kicsinyítő képzős: *Halmaj*.

B) A köznév helynévképzőt kap: 1. Csak a köznévi alap van említve: *Arkaj* (*Arka* a.), *Gesztej* (*Somogygeszti* a., l. még *Geszt* a. is, vagylagos minősítés). — 2. A köznévhöz -i helynévképző járul: *Aknaj* (*Mezőakna* a.), *Bozaj* (*Bozzai* a., vagylagos minősítés), *Ercsej* (*Ercsi* a.), *Monaj*.

Fontos megjegyezni, hogy az itt közölt példanevek a korai magyar helynévanyagban gyakran nem egyedi mivoltukban jelennek meg, hanem nyelvterületünk különböző részein is megtalálhatók. Így például többük akár 3—4 helyi előfordulásban is adathozható (*Csobaj, Etej, Gesztej, Gyulaj, Halmaj, Novaj, Pocsaj, Tilaj, Uraj* stb.), ami természetesen a helységnévtípus nagyságrendjét növeli, hiszen a névadás ugyanazzal a nyelvi eszközzel is gyakorta független egymástól.

Ugyancsak itt szükséges szólnom arról, hogy a FNESz. természetesen még számos olyan *aj/ej* végű helységnévet tartalmaz címszóként, amely nem illik bele mostani problémakörünkbe. Ezek ugyan úgynevezett „puszta személynevek” helynévi realizációi, de maguk a személynevek nem magyar, hanem idegen eredetűek, többnyire szláv (*Belzsej, Muzsaj, Völcese* stb.) vagy török (*Tabaj, Tokaj, Tomaj* stb.) minősítést kaptak. Most ezek taglalásába nincs okom belemenni, mint ahogy azt, a szakirodalmunkban régóta meggyökeresedett, tudománytörténeti aspektusú vélekedést sem vitatnám itt — bár ráférne a revízió —, hogy a történeti Magyarország területén csakugyan minden puszta helynévből lett helynév „magyar névadás eredménye” volna. Ide tartozik viszont annak legalábbis az említése, hogy a FNESz. *aj/ej* végű címszavainak etimológiai minősítésében a szláv és a török eredetre utalások aránya nem haladja meg a magyar képzésűeknek tartottakét.

3. Visszatérve mármint az *aj/ej* végű helyneveknek a FNESz.-ben akár személy-, akár helynévi síkon magyar képzésűként minősített saját, belső problematikájára, az a kép, amelyet a származtatási összeállításból kapunk, meglehetősen egyenetlennek, sőt ellentmondásosnak tűnik. Ehhez a szigorúnak látszó megállapításhoz azonban rögtön hozzá kell tennem a következőket. A javarészt korábbi kutatásokra szükségszerűen építő, akár hazai, akár külföldi, akár köznévi, akár tulajdonnévi tartalmú etimológiai szótárak tele vannak következetlenségekkel, azonosaknak látszó esetek egymásnak ellentmondó minősítéseivel. Az EtSz.-t, a SzófSz.-t nem is számítva, távolról sem mentes ettől — megszenvedett tapasztalatból is mondhatom — sem a TESz., sem az erre mint már egybeállított és több munkafázisban ellenőrzött anyagra támaszkodható EWUng. sem. Az ok többrendbeli: a nyelv lexémaanyagának lazán strukturáltsága; az etimológiai kutatás sokféle tényező mérlegelésén nyugvó, sajátos jellege; a különböző tudománytörténeti időkben, szemléletek szerint, külön-külön kutatók által „kitermelt” etimonok széttartóan befolyásoló volta; az óriási egyszámú anyagnak az egyeztetési lehetetlensége főleg a számítógépes feldolgozás igénybevétele előtti időkben, de sok tekintetben az után is; stb. Bemutatott anyaga ziláltságát tehát a FNESz.-en számonkérni mindenképpen igazságtalanság volna. A nyújtotta kép azonban mindemellett tanulságos.

Ami a fenti példacsoportosítást, minősítési tipizálást illeti, a FNESz. felfogásának értelmében a magyar névadással, pusztá személynevekből lett *aj/ej* végű helységnevek (I. A) csoport) nem is tartoznának a *-j, -aj/-ej* helynévképzők témakörébe, mert mint személynévképzővel alkotott elemek váltak volna helynevekké. Természetesen mégsem véletlenül, ide nem valóan vettem fel e csoportot minden alkategóriájával együtt, tudniillik mögötte a tárgyalt téma egyik kulcskérdése áll, mivelhogy a vonatkozó személy- és helynévanyag szembesítése általában, illetőleg legalábbis túlnyomórészt itt sem pusztá személynevekből való helynévadásra vall.

Mint az I. A) a) kategória néhány helynévéhez kapcsolódva már jeleztem, a korai ómagyar korból való névanyagunkból is csupán néhány ide csoportosítható, azaz magyar nyelvi képzésű *aj/ej* végű személynév mutatható ki, a későbbi időkből pedig ez a személynévi alaktípus méginkább hiányzik (ilyen szláv személynév-végződések ide persze nem keverhetők). Az más kérdés, hogy a korai ómagyar kornak írva *a/e, y (i)*, kiejtve a legkorábbi szakaszában többnyire még *á/ē, í > a/e, i* végű személynévi possessív (fiúnévi) szerepben *aj/ej* végződésűek fejleményei is lehetnek (l. erről alább is). Ugyancsak más lapra tartozik, hogy a későbbi magyar családnevek *Tamása, Lőrince*, illetőleg *Tamási, Lőrinci*-féle formái képzőjükben minden valószínűség szerint szintén a nomen possessi képző *-aj/-ej* változási következményei. Az I. kategória összes többi helynévének (a FNESz. szerint I. A) 2., I. B) 2—5.) azonban — az *Apaj* kivételével — nem mutatható ki *aj/ej* végű személynévi megfelelője (előzménye), ómagyar személynévanyagunkból hiányzik tehát mind a **Filej, *Pataj*, mind a **Csobaj, *Gyulaj*-féle kiejtésre gyanút adó személynévtípus. Ha ez a tény az előbb mondottak értelmében nem zárja, nem is zárhatja ki *-j, -aj/-ej* képzős birtokneveket (fiúneveket) eredményező személynevek meglétét, a possessivus-képzős személynevek — az ezektől elkülönítendő *-a/-e (< -á/-ē)* kicsinyítő-becéző képzős személynevekről most nem is beszélve (erről is l. alább) —, aligha lehetnek korai magyar személynév-állományunknak oly mértékben meghatározó elemei, hogy ezekből helynevek sorozata alakuljon ki. A nomen possessi tartalmú *aj/ej* végű személynevek ez az ómagyar kori viszonylagos ritkasága — szemben a kicsinyítő képzősök nagy számával — sokatmondó körülmény, különösen ha számbavesszük, hogy már a korai ómagyar korból milyen hatalmas méretű személynévanyag áll rendelkezésünkre. Jó okkal állíthatjuk tehát azt, hogy a FNESz. minősítéseinek I. A) csoportjába tartozó helységnevek nagyobb része nem pusztá személynévi eredetű kategória, hanem az egybeállítás minden további helynévcsoportjához hasonlóan helynévképző *-j, -aj/-ej* formánselemmel alakult nomen possessi.

A FNESz. alapján egybeállított csoportosítás minősítéseit illetően azt összefoglalásként mindenesetre fontos megállapítani, hogy az egymással sokszor össze nem hangolt minősítéseknek vannak közös sajátágaik: 1. magyar nyelvi képzést jeleznek; 2. ha a képzőt feltüntetik, az *-i* vagy *-j* alakban szerepel; 3. az I. helynévcsoport többségében, a II.-ben teljesen helynévképzésről van szó.

4. Ami a fentebb közölt példatárban szereplő helységnevek képzőjének alaki és funkcionális problematikáját illeti, abban a magyar hang- és morfématörténet néhány fontos részkérdése vetődik föl. Mivel a képző fejlődéstörténete meglehetősen sokrétű, és tudománytörténetünkben bizonyos félreértésekkel is terhes, kissé részletesebben kell róla szólnom.

Helységnévképzőnk az ősi, uráli-finnugor **-k ~ *-γ* lativusra megy vissza (MÉSZÖLY: MNy. 1918: 259; T. LEHTISALO: MSFOu. 1936: 48, 55; N. SEBESTYÉN: MNy. 1938: 189; GYÖRKE, Wortbild. 31, 32; BÁRCZI: MNy. 1947: 44—5, TA. 192—3, MNy. 1954: 297—8; D. BARTHA, M. szóképzés 121—2). Ez a valamihez, valakihez hozzákap-

csolódási irányt általánosan kifejező morféma még a finnugor együttélés idején *i*-vé vokalizálódott, s az alsó nyelvválású tövéghangzóhoz járulva azzal *-aj/-ej* diftongusos formánst alkotott. Tövéghangzón itt természetesen nem a jóval későbbi magyar abszolút szóvégi, korábban „sorvadónak” is nevezett vokálist kell érteni, hanem azt az alsó nyelvéllású magánhangzót, amely a magyarban csak abszolút szóvégen indult meg az alaki redukció útján, de amelyet legősibb, primer formánsaink (birtokos személyjelek, többesjel, tárgyrag, primer képzők stb.) hoztak el, ha tetszik „kötőhangként”, a mába. Ez az *-aj/-ej* formáns az ősmagyarban eredeti lativusi szerepét is megtartva a hozzákapcsolódás tartalmi alapján a possessivumnak a — birtokos személyjelen kívüli — szerepét is magára vette. A possessivum-jelölő formáns további osztódása azonban ezzel nem ért véget: még az ősmagyarban, de talán a korai ómagyarba is átnyúlóan két irányban vált, hasadt szét. Egyfelől funkcionálisan tágabb körben: a birtokjelben, a nomen possessit létrehozó melléknévképzőben, egyes személynévi és helynévi típusok jelölésében realizálódott; alakilag pedig a korábbi diftongusi forma *-é* (~ *-i* > *-i*)-vé monoftongizálódott (veláris hangrendű alapszókon is: *apáé, házi, Vári* stb.). Másfelől bizonyos személynévi és helynévi csoportok possessiv formáiban a korábbi diftongus első (tövéghangzó-kötőhangzó szerepű) elemét megtartva második elemében vagy mindig, vagy nagyrészt konsonantizálódott, *-aj/-ej* képzőalakot öltve; nem zárható ki azonban, hogy az egyes helynevek *-aj/-ej* képzőjével váltakozva szereplő *-é* képzőforma itt is egykori diftongus közvetlen monoftongizációja (l. minderről még alább). A helynévi possessivumra l. még: MELICH: MNy. 1914: 156; KNEZSA: MNy. 1949: 100.

A kései ősmagyarban kialakult és a korai ómagyar helynévadásban már működő possessivum-képző *-é* ~ *-i* > *-i* változatában az *i* és *-aj/-ej* változatában a *j* elem (még kevésbé persze efféle kicsinyítő képzők) nem keverhetők, nem keverendők össze ősi *aj/ej* diftongus-előzményük *j*-jével. A possessiv *i* azért nem, mert abban a mondottak értelmében már benne van a tövéghangzó is, a *j* pedig azért nem, mert fonetikai, fonológiai és morfológiai szempontból egyaránt konsonáns értékű. Az utóbbihoz vö., hogy az ómagyar *-aj/-ej* helységnévképző — hasonlóan egyébként a *duhaj, zőrej*-féle közneveknek teljesen más származási kategóriába tartozó *-aj/-ej* képzőjéhez — grammatikai-szemantikai oppozícióban van a birtoktöbbsesítő jeles *házaí, szemei*, sőt még helységnévi viszonylatokban is a melléknévképzős *csabai, llelei* alakok két vokálisos, hiátusos típusú végződéseivel. Számba kell venni továbbá azt is, hogy a tárgyalt helységnévcsoport minden egyes tagjában kimutatható, fő variációnak tekinthető *-aj/-ej* képzős névalakok mind a kiejtésben, mind az írásban *j*-zős formában maradtak fenn és érték el a jelenkort (írásban l. már szinte egyöntetűen LIPSZKY Repertóriumában is). — Természetesen *j*-vel és nem *i*-vel olvasandók a helységneveknek az ómagyar kor írásbeliségében jóval gyakrabban *ay/ey*, ritkán *ai/ei* betűkapcsolatai. Persze azért még mai, hivatalos írásbeliségünkben is megbújik egy-két hiperurbanus megoldás: ma *Bozzai*, Vas megye, de l. 1271: *Bozey*, 1283: *Bozoy*, 1447: *Bozay* stb. (CSÁNKI 2: 738—9); ma *Csernely*, Borsod megye, de l. 1323: *Cherney*, 1332—7: *Teruey* (σ: *Cerney*), *Cerney* (GYÖRFFY 1: 768), 1471: *Cherney* (CSÁNKI 1: 170); stb.

A következőkben is közölt helységnévadatok datálásával kapcsolatban szükséges felhívnom a figyelmet a nyelvtörténeti módszertan egyébként közismert tételére: az írásbeli feljegyzés esetlegessége miatt dátumának nem szabad tényleges kronológiai értéket tulajdonítani, illetőleg annak csak előreható értéke van, visszamenőleg viszont akár jóval korábbi élő nyelvi formák rejtőzhetnek mögötte. Ugyancsak itt jegyzem meg, hogy a továbbiakban, egyes részproblémák bemutatásához már a FNESz.-en kívül maradt, jórészt elpusztult helységnevek nagyszámú példatárából is közlök adatokat.

Helységnevekről nyelvünkben nagy valószínűséggel csak a korai ómagyar kortól beszélhetünk, a honfoglalás utáni településszerkezetünk csirái ugyanis legfőljebb a X. század közepétől, utolsó harmadától kezdtek megjelenni, s folyamatuk csak a XI—XIV. század világában bontakozott ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy a possessivum-képző akár a személyek, akár a helyek megjelölésével kapcsolatban nem működött már előbb is nyelvünkben, de helyviszonylatokban csak a korai ómagyarban vált kifejezetten helységnevképzővé.

Az ősmagyarból hozott *-aj/-ej* képzőalak nemcsak a formánsnak leggyakoribb és a tárgyalt helységnévcsoport minden tagját összefogó változata volt, hanem a vele alakult helységnevek tekintélyes részében kizárólagosságra is került és jött el így máig: l. pl. 1252: *Chobay*, 1449: *Chobay*, 1450: *Chobay* stb. (CSÁNKI 1: 512), ma is *Csobaj*, Zemplén megye; hasonlóan mindig *Apaj*, *Gyulaj*, *Gelej*, *Kemej*, *Monaj*, *Pataj*, *Tilaj*, *Uraj* stb. Az így rögzült nevekben azonban az *-aj/-ej* képzőalak a szinkrón nyelvérzék számára — az *a/e* képzőtagnak kötőhangként felfogásával — *-j*-ként is hamar realizálódott, és *a/e* végű (*-a/-e* kicsinyítő képzős) alapnevekhez e formában csatlakozott: *Aba* > *Abaj*, *Gyula* > *Gyulaj*, *akna* > *Akna* > *Aknaj* stb. Ezt a névalakulásmódot az ugyanazon névtövek más képzős személy- és helynévi származékai más képzős analógiákkal bőven alátámasztották. Az *Et* :> *Etej* típusú képzésre l. 1215 k.: *et*, *etu* szn. (An.), 1366: *Echey* (σ: *Ethey*), 1372: *Ethe* stb. (CSÁNKI 3: 230), ma *Etej* hn., Zala m., a *-j* helységnevképző elvonásának lehetőségére vö. *Ete*, *Etes*, *Etéd* stb. szn.-ek és hn.-ek. — A *Geszt* :> *Gesztaj* típusú képzésre l. *geszt* 'vadaskert, gyümölcsöskert', 1213/1550: *Geft* (VR. 265.), 1302: *Gweztey* (CSÁNKI 2: 608), ma *Somogyesztai*, a *-j* elvonási lehetőségére vö. *Gesztes*, *Gesztéd* hn.-ek. Sok esetben azonban nem is lehet eldönteni, hogy a possessiv helységnevképzőnek eredetibb *-aj/-ej* vagy elvonódott *-j* variációja kapcsolódott-e csonka, illetőleg teljes (*-a/-e* kicsinyítő-becéző személynévképzős) alapnévhez, vö. 1213/1550: *Bechy* szn. 1214/1550: *Beche* szn. (VR. 145., 289.).

Külön problémakört jelentenek egyes veláris névtöveknek az eredetibb *-aj* képzőváltozat mellett előforduló, sőt egyes esetekben véglegessé is rögződött palatális hangrendű képzőmegfelelései: 1215/1550: *Rabay*, 1271/1284: *Rabei*, 1332—7: *Rabe* (GYÖRFFY 1: 512), ma *Nagyrábé*, Békés m.; 1220/1550: *Gyontoy* (VR. 105.), 1318: *Giontey*, 1460 k.: *Gyanthe* (CSÁNKI 1: 609), ma *Nagygyánté*, Békés m.; l. még *Hugyaj* ~ *Hugyej* ~ *Hugyé*, *Pocsaj* ~ *Pocsej* ~ *Pocsé*, egy-két esetben *-é* nélkül, csak *-aj* ~ *-ej* váltakozással: *Bozaj* ~ *Bozej*, *Csataj* ~ *Csatej*. Van egy helységnévi példa arra is, hogy a korábbi *-aj*-jal csak *-é* áll szemben: 1121/1420: *Mogioroi* (MNy. 1927: 362) és 1423—4: *Magyare* (CSÁNKI 3: 80), Zala megye, elpusztult község neve. Valószínű, hogy a palatális képzőváltozatokat az eredetibb veláris hangrendű helységnevekben bekövetkezett elhasonulás hozta létre, hasonlóan egyes köznevek ilyesféle alakulásához, l. *karaj* ~ *karéj* ~ *karé*, *ganaj* ~ *ganéj* ~ *gané*, l. még *taraj*, *paraj*. Az *-é* képzővariáció létrejöttében bizonyosan szerepe volt az eredetében és alakilag azonos, funkcionálisan közeli rokon birtokjel analógiás hatásának: *Gyánté* tkp. 'Gyánt-hoz tartozó, Gyánt birtoka', vö. a *Gyán*, *Gyánt*, *Gyánd* szn. és hn. Nem lehet azonban itt kizárni az *-ej*-nek *ej* diftongálásán keresztül *-é*-vé monoftongizációját sem.

Elsősorban a palatális hangrendű helységnevekben az *-ej* mellett jórészt máig eljövő *-e* és *-i* képzővariánsokat (névvégeket) találunk; az írásos adatok mögött itt, főként korai időkben, *-é*-s, illetőleg *i*-s kiejtést tehetünk föl: 1215 k.: *Stumptey* (σ: *Scumptey*), 1221/1550: *Sumptey*, 1234: *Scemte* (GYÖRFFY 4: 459), ma *Sempta*, R. Nyitra m.); hasonlóan *Fülej* ~ *Füle*, *Becsej* ~ *Becse* stb.; 1268/1291: *Kunchey*, 1291: *Kunchey* (GYÖRFFY 2: 169), 1424: *Kench*, 1461: *Kenched*, 1540: *Kijnchij*, 1805: *Kincsi* (SUCIU 1: 142), 1808: *Kincsi* (LIPSZKY), ma *Kincses*, N. *Kincsi*, rom. *Chinciuș*, R. Alsó-Fehér m.,

hasonlóan *Gesztej* ~ *Geszti*, *Ercsej* ~ *Ercsi*; sőt elhasonulásos névvégen is: 1268: *Mogorey* (SZENTP. 1: 480), 1403—4: *Magere* (CSÁNKI 2: 627), ma *Magyari-dűlő* (Somogy m. fn.-ei 106), e helységnév nem tévesztendő össze a fentebb említett Zala m.-i *Magyaréval*. Veláris hangrendben az *-aj* ~ *-a* (R. *-á*) megfelelés ritka: 1268: *Arcay*, 1309: *Arka* (GYÖRFFY 1: 63), ma *Arka*, Abauj m.; l. még a *Rábaj* ~ *Rábej* ~ *Rábé* mellett hapaxként: 1336: *Raba* (GYÖRFFY 1: 512). A jelenség megítélése problematikus: többféle magyarázata, sőt többféle fejlődési változata is lehetséges. Egyes neveknél fölmerülhet a possessiv *-j* képzős helységnév és az alapjául szolgáló, *-j* nélküli, pusztá személynévből lett helységnév váltakozása az adatfeljegyzésben, illetőleg az élő nyelvi használatban. Gondolni lehet korábbi *-aj/-ej* képzőváltozat másodlagos, diftongizációs variánsának *-é*-vé (*-á*-vá) monoftongizációjára; a palatális hangrendű helységnevekben lehetséges a possessivumképzés *-é*-s, *-í*-s megoldási típusának ómagyar folytatása, ahol már ott is vagyunk a helységnévi possessivumoknak végső soron a birtokjellel, illetőleg az *-i* melléknévképzővel való azonosságánál, lényegében már egy más helységnévképzői minőségénél.

5. Ami a *-j*, *-aj/-ej* képző funkcionális problematikáját illeti, e formánsunknak az ómagyar helységnévadásban kifejezetten nomen possessit létrehozó, jelölő szerepe volt, amit sajátosan egybekapcsolódó névhelyzetek egész sora is bizonyíthat. Így a FNESZ. által felhozott anyagban is l. pl.: *Etej*, ugyane hely neve a helynévi possessivum más morfológiai megoldásával: 1487: *Ethetheleke* (CSÁNKI 3: 230). De hogy a szótáron kívüli bő anyagból is idézzek: 1215 k.: partes *beguey* (Anonymus 44.) 'Bega melletti földterület, praedium' <: *Bége*, *Böge*, a folyó régi magyar neve; — 1217/1550: *Ebey* (VR. 208.), elpusztult helység Bihar megyében, a Kissárrét peremén <: *eb(fa)*, *ebe(fa)* 'mocsári fafajta', vö. *ebes* 'mocsaras, vizenyős' (ÚMTsz.); — 1221/1550: *villa Erdei* (VR. 221.) ~ ugyane falu más possessivummal: 1272/1344: *Erdeufolua* (GYÖRFFY 1: 77), 1390: *Erdeutelke* (CSÁNKI 1: 205), ma *Dicházapuszta*; — 1405: *Waray*, 1424: *Waray* stb. (CSÁNKI 1: 566; SUCIU 2: 241), ma népetimológiásan *Váralj*, *Váralja*, rom. *Varoiu* <: (*Kő*)vár, a falu a Lápos menti egykori sziklavár: *Kővár* tartozéka volt, — 1312: *Bechey* (GYÖRFFY 4: 194), ma *Szigetbecse*, Pest m., az Árpád-korban a *Becse-Gergely* nemzetség birtoka volt; — *Csakaj*: 1259: *Chek de Chokoy* (GYÖRFFY 4: 363); stb.

Hogy a *-j*, *-aj/-ej* possessivum-képzővel, illetőleg annak fejleményeivel alakult helységnevek jórészt már a korai ómagyar kor végére viszonylag zárt formánskategóriává tömörültek, jobbra elkülönülve az azonos funkciójú *-i*-től, azt részben éppen az utóbbinak a számbeli előretörése, egyre produktívabbá válása okozta. A két helységnévképző közti fokozatos aránybeli eltolódás „mögött” ugyanis ellentétes rendszerhatások állottak. A helynévi *-i* possessivum mögött ugyanis ott volt a köznévi szférában vele azonos szerepben már bőven funkcionáló *-i* melléknévképző (*házi*, *kerti* stb.), amely erősen érvényesítette hatását a köznévből, valamint a köznévhöz közel álló tisztségnévből, foglalkozásnévből, népnévből alakított helységnevek nagyszámú létrejöttére (*Egri*; *Apáti*, *Szakácsi*, *Nempti* stb.) (Az *-i* helységnévképzős nevek létrejötte társadalmi-történeti körülményeinek mintaszerű összefoglalását l. KRISTÓ: ASzeg. 55. sz. 50—7). Az *-i*-vel szemben az *-aj/-ej* produktivitásának kiterjedése — némi személynévképző szerepén kívül (l. előbb) — a magyar képzőrendszerben nem kaphatott ilyen köznévi háttértámogatást, a *duhaj*, *zörej*-féle onomatopoetikus vonzatú deverbális képződmények ugyanis jóval későbbiek a korai ómagyar kornál. Ennélfogva míg a két rokon képző: az *-aj/-ej* és az *-i* a korai ómagyar helynévadásban számarányában nagyjából még együtt futott versenyt (vö. pl.: 1234/1243: *Holmoy*: GYÖRFFY 1: 91, ma *Halmaj*, Abauj m. ~ 1217/1550: *Holmy*: VR. 106, ma *Halmi*, Ugocsa m.; 1216/1387: *Wray*: SZENTP. 1: 100, ma *Uraj*, R. Gömör m. ~ 1252: *Wry*: GYÖRFFY 4: 562, ma *Úri*, Pest m.), később viszont a *Halmaj* típust, mely

csak relictumaiban élt már tovább, messze maga mögött hagyta a *Halmi* típus, főként a köznévből képzett helységnév-kategóriában. Az *-aj/-ej* helységnévképzős nevek visszaszorulását a possessivum-képzésben persze nemcsak az *-i* nagymértékű előretörése idézte elő, hanem az a változási körülmény is, hogy a XIII. században hatalmas tömegben kezdtek megjelenni a magyar helynévadásban a *-háza*, *-laka*, *-teleke*, *-falva*-féle összetételes possessivum-típusok.

6. Az *-aj/-ej* helységnévképző kronológiája szempontjából nem érdektelen sajátosság, hogy személynévi alapjai szinte kivétel nélkül a korai magyar világi névadásnak tövéghangzó nélkül egyszótagú alapelemei közül kerülnek ki (pl. *Csataj*, vö. *Csat* :> *Csata*, *Csató*, *Csatka*, *Csatod*, *Csatocs*, korai magyar személynévek), egyházi névadás személynévi termékeiből képzőnkkel alakult helyneveket köztük lámpással is alig találhatni. A *Novaj* (< *Noé*, *Nové*) mellett netalán még a *Filej* volna előhozható (< *Fil* < *Filep*), ám sokkalta valószínűbb e helyneveinknek a *fül* ómagyar személynévi realizációival fennálló kapcsolata (vö. PAIS: MNy. 1922: 28). A possessiv *-i*-nek a helységnévadásban növekvő prosperitása viszont egyre inkább kiterjedt az egyházi személynévekre: *Sályi*, *Pályi*, *Péteri*, *Tamási* stb.

Ami a helységnévi nomen possessit létrehozó *-aj/-ej* területi elterjedését illeti, a FNESz. névanyagából vett példák igen nagy többsége a kései Árpád-kori magyar nyelvterületről származik, a Kárpát-medence peremvidékei úgyszólván teljesen kimaradnak e körből. Amellett, hogy a lista vett helységnévek a magyarlakta vidékek teljességében, mindenhol felbukkannak, mégis a Dunántúl az a terület, ahol a leggyakrabban előfordulnak. Ne tévesszük persze szem elől, hogy a FNESz.-en kívül maradt, elpusztult helységek nevei is zömmel ugyanezt a nyelvföldrajzi képet mutatják. Hogy csak a Dunántúlra és ott is csak a palatális hangrendű nevekre szűkítve említsek néhányat: 1247: *Vrkey* (CSÁNKI 3: 510, Komárom m., tévesen *Örkény*-nyel azonosítva), 1269: *Vrsey* (GYÖRFFY 2: 305, Esztergom m.), 1229: *Berey* (CSÁNKI 2: 591, Somogy m.), 1234—70: *Tepey* (CSÁNKI 3: 329, Fejér m.), 1400: *Kerey* (CSÁNKI 2: 496, Baranya m.) stb. Nagyobbrészt a keleti magyar nyelvterület belső vidékeiről való a Várad Regestrum szép számú *-aj/-ej* képzős helységnéve, bizonyosságul egyúttal e típus viszonylag korai elterjedtségének: 1213: *Vrfei* (143.) 1214: *Gurbey* (323.), *Pechey* (307.), 1215: *Rabay* (291.), *Chemey* (219.), 1216: *Guerdei* (242.), 1219: *Kaboy* (2., *Kiskabá*-ra vonatkozik), *Quemey* (96.), 1220: *Giontoy* (105.), 1221: *Erdei* (221.), *Sumptey* (363.), 1226: *Vrbay* (337.). De ha csupán a FNESz.-ből egybeállított helynévi anyagot tekintjük is, tárgyalt helységnévtípusunk magyar nyelvi eredetét nyelvföldrajzi elhelyezkedése csak megerősítheti.

Azoknak az alapneveknek számottevő része, amelyekhez járulva *-j*, *-aj/-ej* képzőnk helységnéveket alkot, világos töetimónú: a magyar lexémakincsbe tartozó eredeti vagy kölcsönzött köznévi, illetőleg tulajdonnévi elem: *Apaj*, *Csemetej*, *Ebej*, *Erdej*, *Filej*, *Gesztej*, *Gyulaj*, *Hobaj*, *Hugvaj*, *Magyaraj*, *Őrkej*, *Őrsej*, *Tilaj*, *Uraj*, *Váraj* stb. Ugyancsak szép számmal szerepelnek így képzett helységnéveinkben olyan alapnevek, amelyek magyar köznévi etimonhoz nem vagy csak feltételesen köthetők, ám a korai magyar személynévkincsben jellegzetesen ősi alaki felépítésükkel tűnnek ki, és kicsinyítő-becéző képzős családosulásuk révén adatok sorával igazolhatók (vö. Rédei-Festschrift 62—3): *Abaj*, *Becsej*, *Berej*, *Csataj*, *Csekej*, *Csetej*, *Csobaj*, *Kerej*, *Pataj*, *Tepej* stb. Alig lehet kétségünk az iránt, hogy mind e helységnévek nemcsak képzőjük révén minősíthetők anyanyelvünk tartozékainak, hanem már kiinduló alapjuk sem keresendő idegen nyelvek körében. Minősítésük részleteitől eltekintve nagyrészt így látja e nevek eredetét a FNESz. is.

A tárgyunkat képező helységnévanyag FNESz.-beli minősítéseiben többször fölmerül kicsinyítő funkciójú *-i* és *-j* névképző szerepe, sejtetően régebbi szakirodalmi véle-

kedésekre hagyatkozásként. Képzőnk mivoltának illetően felfogása azonban morfológia-történeti anakronizmus. A bemutatott anyag tárgyalásából egyrészt kitűnhetett az, hogy a képzőalakulás iránya a köznévi és a személynévi képzőkategóriából vezetett a helységnévibe, fordítva nem. Másrészt és főként -j, -aj/-ej possessív képzős helyneveink aligha keletkeztek az Árpád-kornál későbbi időkből, csupán akkor, a korai ómagyarban (e képző kronológiailag meghatározó értékéről l. már: Név és tört. 119). Márpedig sem a köznévi, sem a személynévi kiinduló alapot tekintve nincs egyetlen biztos adatunk sem bennük kicsinyítő -i előfordulására, ilyesminek tehát nem volt lehetősége a helységnévképzésbe való átmenésre. Hogy az -i kicsinyítő (becéző) képző hiányzik a korai ómagyar kor személynévi képzőállományából, arra már közel egy évszázada rámutatott MELICH JÁNOS (MNy. 1914: 156); BERRÁR JOLÁN (MNyTK. 80. sz. passim) és RÁCZ ENDRE (Népr. és Nytud. 1959—60: 69—84) jeles személynév-tanulmányai pedig kétségtelenül jelzik e hiány abszolút tényének valóságtartalmát. Kicsinyítő -j-ről e vonatkozásban szintén nem beszélhetünk sem az adott időből, sem későbből. Egyébként az a XIV—XV. század óta nyelvünkben rohamosan terjedő kicsinyítő-becéző funkciójú -i képző, amely a keresztnévek rövidült változataihoz (*Feri, Misi, Kati, Mari*) járul, talán nem is belső magyar fejlemény, hanem idegen nyelvekből kölcsönzés, e téma azonban már messze vezet tárgykörünkéből.

III.

1. Fehértói Katalin a *Pokaj—Tokaj* asszociációt előtérbe helyező cikkében jórészt kifejtés nélkül, csupán summázatként megpendít néhány olyan tézist, amely a történeti névkutatás általánosabb kérdéseibe vág. Ezek többsége nézetem szerint reflexiót kíván.

Mindenekelőtt abban látja a hazai névkutatás bajainak gyökerét, „hogy nem ismerjük kellően a történeti személy- és helynévanyagunkat, főleg nem vagyunk tisztában a nevek eredetével”. Ami e vélemény általános alanyát illeti, nem lehet — bár érdekes lehetne — konkrétan értelmezni, ezért nem is időznék körülötte. Az azonban kétségtelen tény, hogy tudományterületünkön manapság azelőtt nem birtokolható adattömeg áll a kutatás rendelkezésére névgyűjtemények különböző rendezettségű állapotában. Ismeretszerzésre tehát e téren bőven van mód. És azt sem lehet elvitatni, hogy ennek az anyagnak a hasznosításában, különféle szempontokból és szinteken, a jelenben sincsen éppen pangás: nem egy műhelyben és számos kutató közreműködésével folyik korábbi időkhöz képest érdemes munka. Én mindenesetre nem látнам méltányosnak ilyen általános és szigorú ítéletet mondani névtudományunk helyzetéről, illetőleg névkutatóink tevékenységéről.

A hazai névtani kutatások tartalmára nézve az előbbi vonatkozásoknál érdemlegebb megállapítást hordoz az imént idézett kitétel második fele, hogy tudniillik nem vagyunk tisztában a nevek eredetével. E ponton ugyanis nemcsak a kijelentés önmagában furcsa, hanem az az elvi tartalom, amely mögötte rejtőzhet. Cikkének tárgyából arra lehet következtetni, hogy a szerző ezen ítélete alkalmasint szláv nyelvi eredetmagyarázatok felhasználására értendő, csupán a fogalmazás csúszott félre az általánosítás irányába. Bár abban sem vagyok egészen bizonyos, hogy a szlavisztika oldaláról a szerzőnek kellene ítéletet mondania a magyar névtanok ide vágó ismereteiről. De ennél az apróságnál a nevek magyarázata tekintetében elvileg jóval exponáltabb az etimon névtani szerepének ez a beállítás. Talán nem volnék gyanúsítható valamiféle etimológia-ellenességgel, mégis azt kell mondanom: túlhaladottnak, a mai kutatási igények tekintetében pedig erősen vitathatónak vélem a névetimonok ennyire a névkutatás középpontjába, piedesztálra állítását, főként hogy cikkének egészéből kitetszően a szerző etimonon kifejezetten nyelvi ere-

detmagyarázatot és jobbra töetiment ért, megfeledkezvén arról, hogy a képzésekben az adott nyelvhez tartozás etimológiai kritériuma a képző és nem a tő. Valamikor, Trianon után a nyelvi eredetre szorító névkutatásnak, benne a szinte futószalagon gyártott, település- és népességtörténeti célokat, igényeket szolgáló eredetmagyarázatoknak is megvolt a maguk oka és célja, mondhatni kényszerűsége. Ma már azonban nem látom célszerűnek a történeti névtan ilyen szűk utcába szorítását, a nevek eredete vizsgálatának így beállított fontosságát, a nevekkel „tisztában levés” ilyesféle kritériummá emelését. Azt tartom, hogy a nevek élete, története megismerésének útját messze túl kell nyitni az etimon fürkészésénél egyrészt a történeti morfológia és szemantika felé, másrészt és főként a névadás indítékainak, körülményeinek, művelődési, történelmi háttérnek felfedése, a történeti források komplexebb szemlélete irányába. A jó etimon természetesen sok mindenre rávilágíthat, mint ahogy a rossz is teljesen félreveheti az eredményt főként a belőle levonható tágabb következtetések viszonylatában, ám az etimon inkább csak fontos kellék, eszköz a névvizsgálatban, de nem végcél vagy éppen nem egyedüli mérce.

2. Ha már a névetimonoknak és benne a névi eredet megállapításának ügye ilyen nagy hangsúlyt kapott a szerző nézetrendszerében, egy-két további megjegyzést még fűznék a témához.

Fehértói *Tokaj* helynevéünkhöz kapcsolódva JAN SVOBODA cseh történeti névgyűjteményéből seregnyi személynévpéldát idéz *j* végű szláv nevekre, továbbá utal azokra a saját cikkeire, melyekben a szláv és a magyar személynévképzők alaki azonosságára, illetőleg hasonlóságára figyelmeztet. Le is vonja Árpád-kori névanyagunkra a tanulságot: „szinte lehetetlen biztonsággal megállapítani, melyik a magyar és melyik a szláv (képzésű) Árpád-kori személynév”. Eltekintve attól, hogy az etimonoknak hasonlósági alapon közeliése aligha a nyelvtörténeti módszertan elsőrendű kelléke, a személynév-magyarázat és benne a személynévképzés dolgait annak ellenére sem lehet egybemosni a helynevekével, hogy a magyarban gyakori a pusztai személynévből való helynévadás. Azért emelem ki a helynevek dolgát, mert ide tartozik, hogy én a *Tokaj*-ban helynevet igyekeztem magyarázni, és éppen hogy elhárítottam a pusztai személynévből keletkezés eshetőségét, csupán személynévből való helynévképzésről beszéltem. Ez pedig lényeges különbség.

Fehértói viszont az ügyet a személynévképzésre tematizálja. Személynévképzési analógiákkal azonban bajos volna helynévképzést magyarázni, a kettőnek más a morfológiai és a szemantikai háttere és rendszere. Szláv személynévképzést magyar helynévképzéssel összevegyíteni meg éppen hogy bajos, többek között azért, mert a magyar helynévképzők viszonylag zárt, szűk körű rendszerének semmi köze nincs a szláv személynévképzéshez. Helynévi alap- (egyelemű) képzőink: *-s*, *-gy*, *-d*, *-i*, *-j* (*-aj/-ej*), *-n* (*-m*) egytől egyig az uráli-finnugor alapnyelvre mennek vissza és általában possessiv funkciójúak, nomen possessik és nomen possessorisok létrehozói (a *-d* is már a korai ómagyarban). Még kevesebb helynévi képzőbokrunk: *-sd*, *-nd* pedig belső magyar fejlemény. Mindez alól az egyetlen részbeni, de nem lényegi kivétel a nyelvterületünk északkeleti peremére lokalizálható, szláv „beütésű”, viszonylag kései (nem Árpád-kori!) keletkezésű *-ka/-ke* helynévképző (l. az utóbbira Beszélnek a múlt nevei 176–7).

3. A helynevek történeti vizsgálatának, benne a képzővizsgálatnak megvannak a maga sajátosságai mind személynévi—helynévi, mind szláv—magyar viszonylatban. Hadd emeljek ki ezek közül csupán egyet: a helynevek térbeli és ehhez szorosan rögzülő nyelvi közegbeli erős kötöttségét, bizonyos ellentétben a személynévekével (l. az utóbbiakban a névviselők területi mozgásának lehetőségét vagy az idegen nyelvi divathatások erős érvénye-

sülését). Bár a névetimonnak, benne mind a névtőnek, mind a névképzőnek a nyelvi származásbeli mivoltát sokféle tényező számbavétele befolyásolja, a helynevek esetében különösen nem hiányozhat ezek területiségének a figyelembevétel. A helynévi problematikában, különös tekintettel a helységnévadásra a területiség és a hozzá kapcsolódó nyelvviség kérdésköre két síkon vetődik föl: a történelmi Magyarországon belüli és azon kívüli viszonylatban.

A Kárpát-medence Árpád-kori nyelvi viszonyait a helységnévadás szempontjából nem tanácsos sablonosan: szláv névszubsztrátum—magyar névszupersztrátum egységbe vonása jegyében tekinteni. A történelmi névtani, régészeti, település- és népességtörténeti kutatások alapján ma már viszonylag jól meghatározható az a terület, amelyet a magyar nyelvű népesség már a XI—XII. században teljesen vagy zömmel kitöltött. Itt bizonyos számú szláv köznévi és képzett tulajdonnévi helységnévi szubsztrátum megléte, valamint idegen nyelvi, közte szláv személyneveknek helynévképző nélküli alkalmazása (ún. pusztaszemélynevek) a magyar nyelvű helynévadás jelentékeny túlsúlyának érvényre jutását nem akadályozta: erre helységnévadásunk ősi képzőinek már legkorábbi okleveleinkben sűrű feltűnése ad biztos igazolást. Ugyanakkor a történelmi Magyarország peremterületeinek helyenként széles sávjain az élő nyelv szintjén idegen nyelvi, túlnyomórészt szláv helységnévadás érvényesült; a névrögzítés hivatali igénye, feladata ugyan írott nyelvi szintre, az oklevelezésre hárult, ahol itt-ott tudatos, magyaros névformálásra is sor került, a szláv helységnévadás egészét azonban ez lényegileg alig érintette.

Mindezt azért emeltem ki, hogy hangsúlyozzam: a nevek életének fűrkésésében, benne a nyelvi eredet kutatásában nem lehet figyelmen kívül hagyni a helységneveknek, mind az egyedi neveknek, mind a névtípusoknak és bennük a helységnévképzőknek a területi nyelvi helyzetét, nem lehet a Kárpát-medence helységnévanyagát egységbe foglalva szemlélni, eltérő nyelvviségű névanyagot egymásra vetítve mintegy egybemosni. Hogy mindjárt aktuális példát említsek a problémára, itt van a Fehértóitól a Tokaj mellé hasonlósági alapon felhozott és azzal összehozott szláv eredetű Pokaj. Mint a szerző kimutatja, mind az öt Pokaj nevű helység a történelmi Magyarország erősen szláv nyelvviségű északi és déli széles peremsávjában található, ellenben a Tokaj — mint a tőle nem túl messze eső Kistokaj is — a magyar nyelvterület azon részén fekszik, amely a legkorábbi magyar szállásterületek egyike. Aligha véletlen, hogy Anonymus is ide, a Bodrog tiszai torkolatvidékéhez helyezi Árpád legelső központi és huzamos szálláshelyét, ami persze csak mese, de egykori viszonyok hű tükröztetője. Nem lényegtelen továbbá, hogy Tokaj helységnevünk legrégebbi adatai, még a XI. századból, Tokajd formájúak, ahol egyik legkorábbi és leggyakoribb magyar helynévképzőnk is feltűnik, ugyancsak a terület nyelvviségének jelzéseként. — Eltekintve attól, hogy az alaki hasonlóságon alapuló analógiáknak nincs névmagyarázati súlyuk, a Tokaj és a Pokaj területi nyelvi helyzetének különbözősége arra talán int, hogy nem szerencsés egybekavarni vizsgálati problematikájukat.

Éppen a Kárpát-medence Árpád-kori területi nyelvi helyzetére figyelve, ahhoz is férhet egyébként némi szó, hogy lehet-e, szabad-e e kor névanyagáról, akár személy-, akár helynevekről legyen szó, úgy együttesen Árpád-kori magyar, illetőleg ómagyar nevekről beszélni, az „ómagyar” terminust biztosan szláv nyelvterülethez kötődő, nyilvánvalóan a szláv nyelvviség körébe tartozó helységnevekre alkalmazni. Ennek az egybemosó terminológiának, illetőleg ezt takaró névszemléletnek az eredménye, hogy az „ómagyar kor” nevezet, amely kifejezetten a magyar nyelv kronológiai meghatározását kívánja szolgálni — az egész Kárpát-medencére kiterjedő értelművé válik, és magyar—szláv viszonylatban olyan néváránybeli összevetésekre ad alkalmat, amelyek az ómagyar nyelvre nézve föltétlenül torzítanak. Mindez azt a témakört is érinti,

duct of early Old Hungarian (10—13th century) place name formation. Its productivity came to an end relatively early on but the number of place names involving it and still recoverable today is substantial. — The paper also raises some more general issues in historical onomatology, especially with respect to etymologies of proper names.

LORÁND BENKŐ

Néhány megjegyzés faneveinkről

(*Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, éger, kőris, mogyoró, tölgy*)*

Tölgy

Tölgy szavunkról, amelynek van *töl*, *tül* alakja is, a TESz. azt írja: „Bizonytalan eredetű szócsalád. Tagjai talán oszét jövevényszavak: vö. osz. K. *tüldz*, Ny *toldzæ* (MSFOu. 151. sz. 330). Az oszét szavak *tül*- ~ *tql*- alapszava a tölgy indoeurópai nevével lehet etimológiai kapcsolatban... A *dz* elem főnévképző; vö. osz. K. *sivü*(*')**ldz*, Ny *sibul-dzæ* 'szilfa' (MSFOu. 151. sz. 330)”. Az EWUng. szerint bizonytalan eredetű, talán az alánból, a *tölgy* és a *töl* viszonya nem világos, esetleg két különböző átvétel.

A szó eredete régóta foglalkoztatja a magyar és a nemzetközi tudományt. Már N. SEBESTYÉN IRÉN megállapította: „Im Zusammenhang mit dem Laubbäumen ist die Frage der alten Quercus-Namen das schwerste Problem.” (Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker: ALH. 1. 1951: 324). A kérdést MOÓR hozzászólása (Die Ausbildung des Urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Vorgeschichte: ALH. 6. 1957: 279—341, különösen 329—33) után finnugrisztikai szempontból HAJDÚ zárta le (Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie: ALH. 14. 1964: 47—83, különösen 56—7). Itt HAJDÚ így ír: „Ich halte es für notwendig zu betonen daß Quercus keinen einzigen uralischen, ja nicht einmal finnisch-ugrischen Namen hat” (i. m. 56). Valószínűtlennek tartja, hogy a volgai—finn korból származó finn *tammi* és a magyar *tölgy* bármilyen összefüggésben lenne. Egy hosszú jegyzetben azután foglalkozik a magyar *tölgy* szó kérdésével. Gondolatmenetének lényege, hogy HAJDÚ azokkal ért egyet, akik nem tartják lehetségesnek, hogy a magyar *tölgy* szövégi *-lgy* hangkapcsolata egy eredeti palatalizált finnugor *l'* hangra menjen vissza. Ugyanakkor egyetért BENKŐvel abban, hogy a *-gy* nem lehet magyar képző, mert ez a képző csak magánhangzó végű tövek után állhat. Nem fogadja el MOÓR javaslatát sem, amely szerint mind az *-l*, mind a *-gy* képzők lennének. HAJDÚ végkövetkeztetése: „Meines Erachtens dürfen wir ung. *tölgy* seiner Herkunft nach auch weiterhin als ossetisch oder als unbekannt betrachten” (i. m. 57, 6. jegyzet).

ABAEV részletesen foglalkozik a szóval (i. m. 315—6). JOKI véleményéhez csatlakozva elutasítja MOÓR álláspontját, hogy a szó magyar jövevény volna az oszétban. Ugyanakkor rámutat JOKI indoeurópai etimológiájának (amely szerint az oszét szó az indoeurópai **drV-*, **dVr-*, tehát a *tree*, *derevo* stb. rokonságához tartozna, l. fent) gyengéire. Mindekelőtt probléma van a vokalizmussal. ABAEV szerint a feltételezett *-a-* a töben az oszétban nem lesz *-u-* csak egy *u*-epentézissel, de nincs alapunk *-au-*, vagy *-āu-* feltételezésére. Probléma van az *-l-* mássalhangzóval, a *-ʒ* *-ʒæ* képzővel is. ABAEV arra mutat

* A tanulmány az MTA és az SzTE Turkológiai Kutatócsoportjában készült, támogatást kapott az NKFP 5/2021 és az OTKA T034955 számú pályázat keretében. A magyar adatok feldolgozásban közreműködött Gulyás Borbála és Bíbor Máté. A közlemény első részét l. MNy. 2004: 260—73.